

AMENAJĂRI FUNERARE CIRCULARE DESCOPERITE PE TRONSONUL AUTOSTRĂZII NĂDLAC-ARAD, SITURILE NĂDLAC 3 M NORD ȘI 4 M*

DE

LAVINIA GRUMEZA**, ADRIAN URSUȚIU***

Abstract

The present paper investigates the circular ditches with a funerary function recently unearthed on the line of the Nădlac-Arad motorway, Nădlac-Pecica sector, sites 3 M North and 4 M (Arad County). Until recently, no similar burials encircled by ditches, indicating North-Pontic funerary traditions, have been discovered in the Banat region. This accounts for a certain state of research as well as some particularities in the research methods employed, rather than for any local funerary characteristics. This type of burials was archaeologically identified in the territory of present-day Hungary starting with the 1950's. Currently, it is generally acknowledged that nearly all Sarmatian cemeteries from the late-2nd century AD until the end of the Sarmatian period included this type of burials. In Western Romania, the first burials encircled by ditches north of the Mureș were published as late as 2013. The recent discoveries of the sites in Nădlac 3 M and 4 M are thus very important for the study of Sarmatian funerary archaeology in Romania.

Keywords: Sarmatian graves, circular ditches, funerary traditions, Great Hungarian Plain.

SITUL NĂDLAC 3 M NORD

În lunile iunie-august 2014 Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca a desfășurat cercetări arheologice preventive pe tronsonul autostrăzii Pecica-Nădlac, situl 3 M Nord¹. Pe o suprafață de 12993 mp au fost descoperite 198 de complexe arheologice, aparținând perioadei neolitice (Cultura Starčevo-Criș), sarmatice și avare. Printre vestigiile referitoare la perioada sarmatică se numără câteva locuințe adâncite, gropi de provizii sau menajere și 28 morminte (Pl. I). În studiul de față propunem atenției doar două complexe funerare: Cx 325-326 și Cx 401².

Primul complex (Cx 325) reprezintă un mormânt de inhumație cu groapa de formă aproximativ dreptunghiulară, cu colțurile ușor rotunjite și fundul drept. Dimensiunile gropii – calculate de la nivelul conturării complexului arheologic – erau de 2,95 m (lungime) × 1,20 m (lățime) × 1,05 m (adâncime). Scheletul era orientat sud-nord. Mormântul a fost jefuit, probabil încă din antichitate, în poziție anatomică

---

* Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS-UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul: PN-II-RU-TE-2012-3-0216 și Ministerul Educației Naționale, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul: PN-II-ID-PCE-2012-4-0210. Dr. Imola Boda, dr. Vitalie Bărcă (Cluj-Napoca) și dr. Victor Cojocaru (Iași) au formulat observații utile în urma lecturării atente a manuscrisului, fapt pentru care le adresăm mulțumiri și cu acest prilej. Pentru eventualele erori rămase întreaga responsabilitate revine autorilor.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca; lavinia_grumeza@yahoo.com.

*** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca; ursutiua@yahoo.com.

¹ Cercetarea arheologică preventivă, la care a participat și Complexul Muzeal Arad, a fost determinată de construcția inelului de legătură de la km 2+20-km 2+200, pentru accesarea la Autostrada Nădlac-Arad, tronson Nădlac-Pecica, LOT 1 km 0+000-22+218, județul Arad. Din colectivul de cercetare au făcut parte: dr. S. Cociș (responsabil științific), dr. A. Ursuțiu, S. Ferencz, dr. V. C. Sava, dr. F. Mărginean, T. T. Daroczi, M. Urak.

² Cx = complex arheologic, iar cifra reprezintă numărul pe care complexul l-a primit în timpul săpăturii.

păstrându-se doar membrele inferioare ale unui adult. Alte oase, din torace și din membrele superioare ale defunctului au fost găsite în jumătatea sudică a gropii (Pl. II/2). La picioarele defunctului (în partea de nord a mormântului) a fost depus ca ofrandă funerară un vas ceramic (Pl. II/3), alte fragmente ceramice păstrându-se în jumătatea de est a gropii. Tot în zona picioarelor au fost identificate 7 mărgelile poliedrice din sticlă mov (Pl. II/4) și altele fragmentare, din același material. Inventarul funerar mai conținea un silix și un obiect din fier foarte corodat (posibil scoabă de sicriu sau picior de fibulă³). Mormântul era înconjurat de un șanț circular (Cx 326), cu diametrul maxim de 10 m, cu pereți ușor oblici și fund albiat. În partea nordică, sudică și estică șanțul prezenta întreruperi (Pl. II/1).

Al doilea complex funerar (Cx 401) reprezintă tot un mormânt de inhumație cu groapa de formă aproximativ dreptunghiulară, cu colțurile ușor rotunjite și fundul drept (Pl. III/3). Dimensiunile gropii – calculate de la nivelul conturării complexului arheologic – erau de 1,87 m (lungime) × 1,02 m (lățime) × 0,66 m (adâncime). Și acest mormânt a fost jefuit probabil încă din antichitate, păstrându-se doar câteva oase fragmentare în jumătatea nordică a gropii. Ca atare, este imposibil de precizat cu exactitate orientarea defunctului (nord-sud sau sud-nord?). Inventarul funerar păstrat consta din 4 mărgelile poliedrice din sticlă și carneol, descoperite în zona sudică a mormântului (zona picioarelor?). Mormântul era înconjurat de un șanț circular, cu diametrul maxim de 12 m, cu pereții oblici și fund albiat (Pl. III/1-2). Dimensiunile profilului varia de la 0,90 la 1,44 m lățime și de la 0,14 la 0,50 m adâncime. Șanțul prezenta două deschideri de 3-4 m lățime, în zona nordică și sudică, probabil zona de acces în interiorul ringului.

SITUL NĂDLAC 4 M

În lunile iunie-iulie 2012 Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca a desfășurat cercetări arheologice preventive pe tronsonul autostrăzii Nădlac-Arad, tronson Nădlac-Pecica, LOT 1 km 0+000-22+218 și bretea, km 0+000-5+911, județul Arad, Situl 4 M⁴.

Pe o suprafață de 8915,59 mp au fost descoperite 83 de complexe arheologice aparținând culturii sarmatice: 12 locuințe adâncite, 53 gropi de provizii și menajere, 15 șanțuri și 3 fântâni. În limita estică a sitului au fost identificate o serie de șanțuri circulare sau semicirculare, posibil cu rol funerar (Pl. IV/1). În acest context propunem atenției doar complexele nr. 5, 9, 10, 12, 27, 28, 29, 32, toate reprezentând șanțuri circulare sau semicirculare.

Complexul nr. 5 avea formă circulară cu diametrul maxim de 7,40 m (în interior) × 8,70 m (în exterior) și adâncimea de 0,34 m (Pl. V/1; VII/1), fiind tăiat în zona sud-estică de o groapă ulterioară (Cx 30). În umplutura șanțului au fost descoperite fragmente ceramice și osteologice, iar în zona nord-vestică – o mărgică din sticlă verde.

Complexul nr. 9, în formă de semicerc, avea diametrul maxim de 7,64 m (la interior) × 9,38 m (la exterior) și adâncimea de 0,54 m (Pl. V/2). Complexul nr. 10, de formă circulară, avea diametrul maxim de 6,30 m (la interior) × 7,70 m (la exterior) și adâncimea maximă de 0,62 m. Profilele stratigrafice indicau faptul că cele două ringuri (9 și 10) sunt contemporane, fiind săpate în același moment (Pl. V/2; VII/5). În umplutura șanțurilor au fost găsite două schelete de animal și fragmente ceramice.

Complexul nr. 12 a fost cercetat doar în jumătatea sa nordică, cealaltă parte intrând în marginea sudică a suprafeței nedecapate (Pl. V/3). Diametrul exterior era de 6,75 m, iar adâncimea – de 0,7 m. În umplutura șanțului au fost identificate materiale ceramice.

Complexele nr. 27-28-29 făceau parte dintr-un singur ansamblu arheologic (Pl. VI/1; VII/3, 4), cu dimensiuni maxime de 11,15 m pe direcția nord-sud, 15 m pe direcția est-vest și cu o adâncime de 0,56 m. Partea de nord a complexului nr. 27 intra sub marginea de nord a suprafeței nedecapate iar în partea de sud-est intersecta complexul nr. 26. În zona de intersecție a șanțului 27 cu șanțul 29 a fost identificată o groapă de stâlp.

³ Cele două tipuri de artefacte des întâlnite în mormintele sarmatice din Câmpia Panonică.

⁴ La săpături a participat și Complexul Muzeal Arad. Din colectivul de cercetare au făcut parte: dr. S. Cociș (responsabil științific), dr. A. Ursuțiu, dr. A. Dobos, S. Ferencz, dr. V. A. Lăzărescu, dr. S. Mustața, dr. C. H. Opreanu, dr. V. Bârcă, dr. I. Stanciu, dr. M. Săsărman.

O zonă de intersecție similară prezentau complexele nr. 27 și 28. În partea de sud-vest a șanțurilor 28 și 29 au fost identificate două cranii de cal, iar în umplutura șanțului 29 a fost identificat un obiect fragmentar din fier. În cele trei complexe au fost găsite și fragmente ceramice.

Șanțul 32, cu diametrul maxim de 7,02 m și adâncimea de 0,6 m, a fost cercetat doar în jumătatea sa sudică, cea nordică intrând în suprafața nedecapată (Pl. VI/2; VII/2). În interior au fost găsite fragmente ceramice.

Considerăm că aceste șanțuri, similar celor descrise mai sus (din situl Nădlac 3 M Nord), îndeplineau roluri funerare, chiar dacă nu au fost descoperite morminte în interiorul lor⁵. Pledează în acest sens forma lor, poziționarea în cadrul sitului, inventarul arheologic și osteologic. În Câmpia Panonică⁶, la Donul de Jos și în interfluviul Prut-Nistru⁷ au fost cercetate necropole sarmatice în care apăreau și șanțuri fără morminte, considerate ca având un rol funerar. Pentru situl 4 M ar putea conta și faptul că o parte dintre aceste șanțuri (Cx 12, 32 și 29) au fost cercetate doar pe jumătate, iar altele (Cx 5, 12, 27) au fost deranjate de complexe mai târzii.

RITUALURILE FUNERARE

Amenajările funerare circulare, rar atestate ca urmare a cercetărilor arheologice desfășurate până în prezent în vestul României, sunt foarte răspândite în Câmpia Panonică și la est de Carpați. Pe teritoriul Banatului istoric nu a fost identificat nici un mormânt înconjurat cu șanțuri, deși cercetările noastre se întemeiază pe analiza a nu mai puțin de 147 de necropole sau puncte cu descoperiri sarmatice, datate de la sfârșitul secolului I și până către începutul secolului al V-lea p.Chr.⁸. Nu excludem ca această situație să reflecte mai degrabă stadiul și metoda de cercetare și nu neapărat particularitățile funerare zonale. De asemenea, amintim că în această parte a Câmpiei de Vest a României s-a practicat o agricultură intensivă, în urma căreia tumulii sau șanțurile care împrejmuiau mormintele au fost profund afectate sau chiar distruse.

Pe teritoriul Ungariei, începând cu anii 1950 au fost identificate și cercetate arheologic numeroase necropole care aveau morminte înconjurate de șanțuri⁹, datate de la sfârșitul secolului al II-lea p.Chr. și până spre finalul perioadei sarmatice¹⁰. În vestul României, în schimb, abia în anul 2011 au fost identificate primele morminte înconjurate de șanțuri, mai exact la nord de Mureș pe tronsonul aceleiași autostrăzi Arad-Nădlac, sectorul Arad-Pecica, situl 1 M¹¹. Primul complex (G 1) avea o groapă rectangulară, orientată nord-sud, cu o lungime considerabilă de 4 m. Urmele unei structuri de lemn au fost observate la adâncimea de 60 cm (Pl. VIII/2). Mormântul era înconjurat de un șanț circular, cu diametrul maxim de 12 m și două zone de acces pe latura sudică¹². Al doilea complex (G 2), din situl 1 M, era orientat similar (nord-sud), defuncta fiind înhumată pe o structură din lemn asemănătoare unei târgi sau unui pat funerar prins cu scoabe din fier (Pl. VIII/1). Mormântul era înconjurat de un șanț circular, cu diametrul de 12,3 m, cu accesul în interior, pe latura estică și pe cea sudică¹³. Aceste complexe funerare din situl 1 M fac parte probabil din același orizont cronologic și cultural cu complexele Cx 325-326, 401, respectiv Cx 5, 9, 10, 12, 27, 28, 29, 32, de pe tronsonul aceleiași autostrăzi (siturile Nădlac 3 M Nord și 4 M).

⁵ Nici sondajele arheologice realizate în interiorul șanțurilor (Pl. V/2; VII/1; VII/5) nu au dus la identificarea de complexe arheologice.

⁶ KULCSÁR 1998: 38.

⁷ SIMONENKO 1991: 212 (tipul 1 de amenajări funerare din tipologia propusă de A. Simonenko este caracterizat de șanțuri pătrate, cu zonă de acces, dar fără morminte în interior); KURCHATOV, SYMONEKO, CHYRKOV 1995 (cazul necropolei de la Bădragii Noi); pentru o discuție mai recentă asupra acestor șanțuri fără morminte în interior, vezi BÂRCĂ 2015.

⁸ GRUMEZA 2014.

⁹ Dacă până în 1998 au fost identificate 40 de asemenea situri (KULCSÁR 1998: 111), în 2000 se vorbea deja de 50 de necropole (ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 2003: 273). De atunci numărul a crescut considerabil, ca urmare a unor săpături arheologice de salvare desfășurate în Ungaria. Astăzi se consideră că aproape fiecare necropolă sarmatică avea asemenea tipuri de morminte.

¹⁰ ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 1993: 29; ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 2003: 273.

¹¹ Publicate în anul 2013 (BÂRCĂ, COCIȘ 2013).

¹² BÂRCĂ, COCIȘ 2013: 32, Fig. 2.

¹³ BÂRCĂ, COCIȘ 2013: 32-34, Fig. 3.

Majoritatea mormintelor, marcate de tumuli și/sau șanțuri, prezintă intervenții umane ulterioare înhumării – mai ales profanări sau jafuri. Practic 80% dintre complexele funerare sarmatice din Câmpia Panonică (inclusiv cele nemarcate) au fost jefuite. Din această cauză, lumea sarmatică vestică aparent pare una săracă¹⁴. Dar opulența pături suspuse a societății sarmatice ar putea fi intuită datorită acestor morminte marcate de tumuli, șanțuri, pietre sau lemn (se sublinia astfel bogăția și influența defunctului)¹⁵. Lemnul era folosit exclusiv la construirea de sicrie sau de camere funerare. Probabil o mare parte dintre mormintele marcate de șanțuri dispuneau de asemenea sicrie. Cele două complexe din situl Nădlac 3 M, care fac obiectul studiului nostru, nu prezintă asemenea construcții funerare. Nu excludem ca actele de profanare, ulterioare înhumării, să fi dus la distrugerea amenajărilor din lemn, la fel cum s-a întâmplat în cazul inventarului funerar și chiar a scheletelor.

Sicriile din lemn apar totuși în cazul celor două morminte marcate de șanțuri din situl 1 M, dar și în alte complexe funerare similare și contemporane din Câmpia Panonică (Pl. IX/1-3). În general, se consideră că scoabele din fier indică prezența unui sicriu realizat dintr-un trunchi de copac scobit, prevăzut cu un capac, ambele cadre ale trunchiului (partea superioară și inferioară) fiind prinse prin scoabe¹⁶. O altă variantă o constituie sicriul din scânduri/ bârne de lemn, de tip ladă¹⁷ (Pl. IX/1), uneori prevăzut cu o targă¹⁸. Asemenea târgi sau paturi pentru transportat defunctul (cu sau fără sicriu atașat) au fost documentate la Madaras în mormintele 256¹⁹, 658²⁰, Abony 39, mormântul 40²¹, Pócspetri mormântul 5²², 7²³ (Pl. IX/3), Giarmata–Sit 10, mormântul 6²⁴, posibil și mormântul 2, de pe tronsonul autostrăzii Nădlac-Pecica, situl 1 M (Pl. IX/2). O mare parte dintre mormintele marcate de șanțuri prezintă asemenea amenajări din lemn, ca semne ale grijii sporite arătate defunctului.

În necropolele din Câmpia Panonică întâlnim toate tipurile de șanțuri funerare atestate și în mediul sarmatic de la est de Carpați²⁵: împrejmuiri circulare (în majoritatea cazurilor), ovale, rectangulare, hexagonale sau fără morminte în interior (la Madaras–Halmok²⁶, Subotica–Verušić²⁷, Sándorfalva–Eperjes)²⁸. Majoritatea acestor șanțuri prezintă o deschidere (o intrare) în zona sudică/sud-estică sau sud-vestică²⁹.

La vest de Carpați, aceste tipuri de amenajări funerare nu au fost documentate pe întreg spațiul locuit de grupurile sarmatice. Astfel, într-o lucrare recentă se consideră că descoperirile s-ar grupa în treimea de mijloc și în jumătatea estică din interfluviul Tisa-Dunăre. Asemenea complexe nu apar în partea de nord a ținutului dintre Dunăre și Tisa (la nord de Gödöllő), la sud de Bács-ér și dincolo de Tisa, la sud de Mureș, în regiunea Tisei Superioare și în limita estică a regiunii ocupate de sarmați³⁰. Cercetările de salvare din ultimii cinci ani au permis schițarea unei noi hărți a acestor descoperiri (Pl. IV/2): cele mai nordice necropole cu morminte marcate de șanțuri apar la Onga (județul Borsod-Abaúj-Zemplén)³¹ și Kótaj-Verba-tanya (județul Szabolcs-

¹⁴ ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 2013: 198.

¹⁵ ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 2013: 198-199.

¹⁶ Pentru reconstituiri, vezi DINNYÉS 1975: 77; VÖRÖS 1988: 121; KULCSÁR 1998: fig. 8; KŐHEGYI, VÖRÖS 2011: 256, Fig. 251.

¹⁷ Pentru reconstituiri, vezi GALLINA 1999: 21, Fig. 14.

¹⁸ HULLÁM 2012: 361-363; GALLINA 1999: 11-12.

¹⁹ KŐHEGYI 1971: 213-214.

²⁰ KŐHEGYI, VÖRÖS 2011: 198.

²¹ GULYÁS 2011: 141.

²² HULLÁM 2012: 381, Fig. 4.5.

²³ HULLÁM 2012: 382, Fig. 5.7.

²⁴ GRUMEZA 2012: 102.

²⁵ KULCSÁR 1998: 38.

²⁶ KŐHEGYI, VÖRÖS 2011: harta 1.

²⁷ SZEKERES 1998.

²⁸ KULCSÁR 1998: 38.

²⁹ KULCSÁR 1998: 38. Există și abateri de la această regulă. Spre exemplu, în cazul mormântului cu ring de la Szihalom-Pamlényi-tábla; intrarea se făcea atât prin sud, cât și prin est (VÁRADI 1997: 119).

³⁰ BALOGH, HEIPL 2010: 158.

³¹ Informație Krisztián Tóth.

Szatmár-Bereg)³², dar sunt cunoscute și la nord de Mureș, prin siturile de la Nădlac 1 M, 3 M Nord și 4 M, cel mai sudic punct din Câmpia Panonică rămânând Subotica–Verušić.

Pentru Câmpia Panonică, ca urmare a agriculturii intensive practicate (în urma căreia amenajările funerare de la suprafața mormintelor au fost aplatizate și distruse), încă nu se poate preciza cu exactitate dacă toate mormintele marcate de șanțuri erau acoperite de tumuli³³ sau doar o parte dintre ele³⁴. În cazul necropolei de la Madaras-Halmok s-a constatat că doar șanțurile circulare închise, neîntrerupte printr-o zonă de acces, aparțineau unor morminte tumulare, iar cele cu acces (prin sud) erau specifice unor morminte plane³⁵. Dimpotrivă, la Pilis-Horgásztó (Ungaria), movile de 40-50 cm înălțime au fost documentate peste mormintele înconjurate de șanțuri cu deschidere³⁶. Similar, la Hajdúdorog-Csárdadomb s-a observat că toate cele 6 morminte împrejmuite aveau câte un tumul amenajat cu pământul rezultat din săparea șanțurilor. În aceeași necropolă s-a putut constata că persoanele cu o poziție socială importantă în cadrul comunității au fost înhumate în morminte marcate, complexe plane nemarcate aparținând unor defuncți cu statut inferior³⁷.

Prin urmare, nu toate mormintele dintr-o necropolă erau împrejmuite. De exemplu, la Kiskundorozsma-Subasa, M5-26/78 patru dintre cele nouă morminte aveau șanțuri circulare³⁸; la Orosházi-tanyá, Máv-Sandgrube – trei din 23³⁹; la Pócspetri – 16 din 19⁴⁰; la Subotica-Verušić – 17 din 67⁴¹. În peste 90% din situații avem în centrul fiecărui șanț câte un singur complex funerar (pentru un singur defunct). Cunoaștem și cazuri în care apar mai multe morminte sau înhumări duble în interiorul unor șanțuri, cum sunt cele de la Balástya, Sóspál-halom, Kiskundorozsma-Nagyszék II, Sándorfalva-Eperjes⁴² sau BP 002-003 (autostrada M0, Ungaria)⁴³. De asemenea, nu există o regulă unitară de amplasare a mormintelor marcate în interiorul necropolelor. Astfel, la Orosházi-tanyák și Máv-Sandgrube mormintele simple, nemarcate, erau dispuse în jurul mormintelor cu ringuri⁴⁴, la Tizsakürt-Homokos mormântul înconjurat de ring apărea separat de restul complexelor funerare nemarcate⁴⁵, iar la Sándorfalva-Eperjes mormintele marcate de șanțuri erau dispuse în șiruri⁴⁶. În cazul sitului de la Nădlac 3 M Nord cele două morminte cu ringuri ocupau exact limita nordică și sudică a necropolei sarmatice (Pl. I). Similar, în situl 4 M cele opt ringuri se aflau la granița estică a sitului (Pl. IV/1), delimitându-se de restul complexelor ca poziție și dimensiuni. În general, mormintele marcate de șanțuri au o suprafața mare, predominând gropile rectangulare, cu colțurile rotunjite. Nu se cunosc gropile cu trepte laterale, săpate în latura lungă, nișe sau catacombe – amenajări funerare des întâlnite în lumea barbară nord-pontică.

Similar zonei nord- și nord-vest pontice, întâlnim orientarea nord-sud a defuncților înhumate în interiorul șanțurilor. Totuși, această orientare pare tipică doar complexelor funerare datate între secolul al III-lea și începutul secolului al V-lea p.Chr., perioada mai timpurie (secolele II-III) fiind caracterizată de orientarea sud-nord a defuncților.

V. Kulcsár consideră că un grup de sarmați din zona Bugeac-ului (nord-vestul Mării Negre) ar fi adus în Câmpia Panonică acest ritual funerar cândva în secolul al II-lea p.Chr.⁴⁷. A. N. Dzigovskiy nuanțează ideea, în

³² Informație Eszter Istvánovits.

³³ Așa cum consideră VADAY 1989: 197; cf. BĂRCĂ 2015: 101. Pentru propuneri de reconstituiri, vezi Pl. IX.4-5.

³⁴ Astfel KÖHEGYI 1971: 213; cf. KULCSÁR 1998: 39.

³⁵ KULCSÁR 1998: 39.

³⁶ KOROM, SZILAS, TEREI 2010: 132.

³⁷ FODOR 1997: 113.

³⁸ KÜRTI 2005: 94.

³⁹ NAGY 2005: 26.

⁴⁰ HULLÁM 2012: 394.

⁴¹ SZEKERES 1998.

⁴² BALOGH, HEIPL 2010: 158.

⁴³ KOROM, SZILAS, TEREI 2010: 138.

⁴⁴ NAGY 2005: 26.

⁴⁵ VADAY, KISZELY 1986: 109.

⁴⁶ KULCSÁR 1998: Fig. 23.

⁴⁷ KULCHAR 1997: 131.

sensul că obiceiul de a ridica morminte înconjurate de șanțuri circulare sau rectangulare ar fi apărut simultan, odată cu războaiele marcomanice, în regiunile Bugeac și Alföld, împreună cu alte inovații funerare⁴⁸. Printre acestea s-ar număra: ridicarea de tumuli, depunerea de cai în interiorul acestora, marcarea mormintelor cu șanțuri, purificarea gropii cu materii de culoare albă (cretă sau calcar), prezența urmelor unui foc în interiorul mormintelor, folosirea sicriilor etc.

O dată similară *post quem* (sfârșitul secolului al II-lea) a fost propusă de V. Bârcă și S. Cociș pentru mormintele marcate de șanțuri din Câmpia Panonică⁴⁹. Sfârșitul epocii sarmatice ar fi dus la dispariția acestor ritualuri în Bazinul Carpatic⁵⁰. Observăm doar că datarea exactă a siturilor este îngreunată de actele de profanare a mormintelor, care au determinat dispariția inventarului funerar. În cazul mormintelor de la Nădlac 3 M Nord și a ringurilor din situl 4 M, inventarul păstrat (mărgelele din sticlă, obiecte din fier fragmentare sau vase ceramice), fac imposibilă stabilirea unei datări exacte a complexelor funerare, acest tip de piese fiind frecvente la sarmații din Câmpia Panonică pe tot parcursul secolului al II-lea și până în secolul al V-lea p.Chr.

Cercetări arheologice recente, ca urmare a lucrărilor majore de infrastructură din Ungaria, au scos la iveală numeroase morminte cu împrejmuiri, datate de autorii descoperirilor, atât în a doua jumătate a secolului al II-lea – prima jumătate a secolului al III-lea (de exemplu, Kiskundorozsma-Subasa, MS-26/78⁵¹ sau Orosházi-tanyák, Máv-Sandgrube)⁵², cât și între mijlocul secolului al IV-lea și mijlocul secolului al V-lea p.Chr. (Szihalom-Pamlényi-tábla)⁵³.

CONCLUZII

Spațiul delimitat (cu sau fără morminte în interior) constituia probabil locul unor acte ritualice, care aveau legătură cu banchetul funerar și cultul morților, șanțurile separând lumea celor vii de cea a morților și protejând ritualurile care aveau loc în interior⁵⁴. Numeroase oase de animale (cai, bovine și câini) și fragmente ceramice (identice cu cele din umplutura mormântului) au rezultat din șanțurile care înconjurau mormintele din situl de la Pócspetri⁵⁵ și BP 002-003 (autostrada M0, Ungaria)⁵⁶. Similar, la Hajdúdorog-Csárdadomb au fost sparte intenționat și aruncate în șanțuri vase, împreună cu oasele animale rezultate în urma banchetului funerar⁵⁷. Din incintele de la Kunpeszér și Lajosmizse provin oase de cai, iar la Hajdúszoboszló-Bocskai TSz în șanțul care împrejmuia mormântul a fost depus scheletul unui nou-născut⁵⁸. Situația este similară atestărilor din zona nord-pontică și carpato-nistrană, unde în interiorul șanțurilor sau între șanțuri și morminte apar diferite urme ale banchetului funerar. De exemplu, la Bălbănești a fost găsit un craniu de cal și fragmente de amfore; la Cazaclia – fragmente de amfore și oase de animale; la Olbieni – numeroase fragmente de amfore și un craniu de cal⁵⁹. Cranii de cal au fost descoperite în șanțul și în intrarea din tumulul nr. 1 de la Corpaci, alături de numeroase fragmente ceramice⁶⁰. Urme ale unor posibile banchete funerare au fost identificate arheologic și în ringurile siturilor de la Nădlac 3 M Nord și 4 M: numeroase fragmente ceramice și oase de animale (printre care și cranii de cal).

⁴⁸ DZIGOVSKIY 2013: 622.

⁴⁹ BÂRCĂ, COCIȘ 2013: 44.

⁵⁰ KULCSÁR 1998: 36.

⁵¹ KÜRTI 2005: 94.

⁵² NAGY 2005: 26.

⁵³ VÁRADI 1997: 119.

⁵⁴ KULCSÁR 1998: 39; BÂRCĂ, COCIȘ 2013: 44; BÂRCĂ 2015: 91.

⁵⁵ HULLÁM 2012: 394.

⁵⁶ KOROM, SZILAS, TEREI 2010: 132 (autorii folosesc expresia de funeral feast pentru a descrie ritualul funerar).

⁵⁷ FODOR 1997: 113.

⁵⁸ KULCSÁR 1998: 39.

⁵⁹ BÂRCĂ, COCIȘ 2013: 37 cu bibliografie.

⁶⁰ IONIȚĂ 2003: 77.

I. Fodor, pe baza orientării scheletelor, propune o altă interpretare a acestor tipuri de complexe: poziționarea cu capul spre sud a defuncțiilor sau intrarea dinspre sud în interiorul șanțurilor ar putea fi asociată și cu un “cult al Sudului”, practicat de populațiile iraniene⁶¹. I. Ioniță vorbește de o zonă sacră (“zone sacre”), marcată de un șanț (sau de o amenajare din pietre, după caz), care separa defunctul de lumea celor vii⁶². Întreruperea șanțului pe latura sudică ar reprezenta intrarea direct spre mormânt⁶³. V. Kulcsár consideră că această intrare, ca drum spre teritoriul sacru, constituia cel mai important punct din întreg complexul funerar⁶⁴.

Obiceiul de a marca și demarca spațiul funerar (mormântul) de lumea exterioară sau de celelalte complexe funerare apare în numeroase medii culturale (scitic, celtic, Przeworsk, sarmatic)⁶⁵. Probabil, în Câmpia Panonică ritualul funerar a fost adus de către grupuri de populații venite de la est de Carpați. Mormintele marcate cu șanțuri de diferite forme⁶⁶ apar mai ales în interfluviul Prut-Nistru și regiunea Donului Mijlociu și Inferior. Sunt cunoscute și în zona nord-pontică, în stânga Nistrului Inferior și mai puțin în Câmpia Română, regiuni unde obiceiurile funerare respective datează din secolul I până în secolul al IV-lea p.Chr⁶⁷. Asemenea morminte apar preponderent în contextul ritualului funerar tumular⁶⁸.

Deși unele morminte – cum ar fi cele din sectorul Arad-Pecica, situl 1 M – sunt considerate ca aparținând unor indivizi cu un statut social important⁶⁹, în majoritatea cazurilor, ca urmare a profanărilor sau distrugerilor ulterioare, nu se poate stabili cu exactitate poziția socială sau gradul de rudenie al defuncțiilor înhumați în mormintele cu șanțuri. Dar putem presupune măcar că acestea reprezentau locul de odihnă a unor membrii distinși în cadrul grupului din care făcuseră parte, a căror trecere în lumea de dincolo trebuia marcată într-un mod aparte.

BIBLIOGRAFIE

- BALOGH, HEIPL 2010 Balogh, C., Heipl, M., *Szarmata temetőrészet Balástya, Sósópál-Halom mellett. Új adatok a Dél-Alföld árokkeretes szarmata temetőihez és a rendellenes temetkezéseihez*, in: *Pusztaszertől Algyőig. MFME–MonumArch II*, 149-170.
- BĂRCĂ 2015 Bărcă, V., *A few notes on the emergence and distribution in the Sarmatian environment of variously shaped ditched enclosures, with or without graves inside*, in: Kogălniceanu, R., Curcă, R.-G., Gligor, M., Stratton, S. (eds.), *Homines, Funera, Astra, Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology, The Archaeology of Death in Ancient Times Life Beyond Life? 23-26 September 2012, 1 Decembrie 1918 University (Alba Iulia, Romania)* [British Archaeological Reports, International Series], (Oxford: Archaeopress), 103-118.

⁶¹ FODOR 1997: 113.

⁶² IONIȚĂ 2003: 70. Similar, A. Simonenko folosește expresia de spațiu ritualic pentru zona marcată de șanțurile funerare, cu sau fără morminte în interior (SIMONENKO 1991: 213).

⁶³ IONIȚĂ 2003: 71.

⁶⁴ KULCSÁR 1998: 38.

⁶⁵ SIMONENKO 1991: 213; KULCSÁR 1998: 35-38 (cu bibliografie); SCHUSTER 2014: 42.

⁶⁶ A. Simonenko și V. Bărcă au clasificat aceste amenajări funerare în funcție de formă și de acces: 1. Șanțuri pătrate, cu acces, dar fără morminte în interior; 2. Șanțuri rectangulare, fără acces și fără morminte în interior; 3. Șanțuri rectangulare cu sau fără acces, dar cu morminte în interior; 4. Șanțuri trapezoidale, cu acces și cu morminte în interior; 5. Șanțuri circulare cu sau fără acces și cu morminte în interior (SIMONENKO 1991: 212; BĂRCĂ, SYMONENKO 2009: Fig. 77; BĂRCĂ 2015: 92). I. Ioniță amintește și complexe funerare care nu se pot încadra în această clasificare: morminte delimitate de șanțuri duble sau șanțuri cu mai multe intrări (IONIȚĂ 2003: 75, 79), iar V. Kulcsár atrage atenția asupra necropolei de la Lajosmizse, unde împrejuririle funerare erau completate cu mai multe gropi, dispuse în șanțuri sau la intrarea în acestea, a căror funcționalitate ritualică nu poate fi precizată (KULCSÁR 1998: 39).

⁶⁷ BĂRCĂ, COCIȘ 2013: 34-35. Fără a mai insista aici asupra ritualurilor funerare tipice acestor zone geografice, menționăm doar câteva studii în care sunt discutate exhaustiv înhumările în morminte împrejmuite de șanțuri de la est de Carpați – SIMONENKO 1991; BĂRCĂ, COCIȘ 2013; BĂRCĂ, GRUMEZA 2014; BĂRCĂ 2015.

⁶⁸ BĂRCĂ, GRUMEZA 2014: 168; BĂRCĂ 2015: 101.

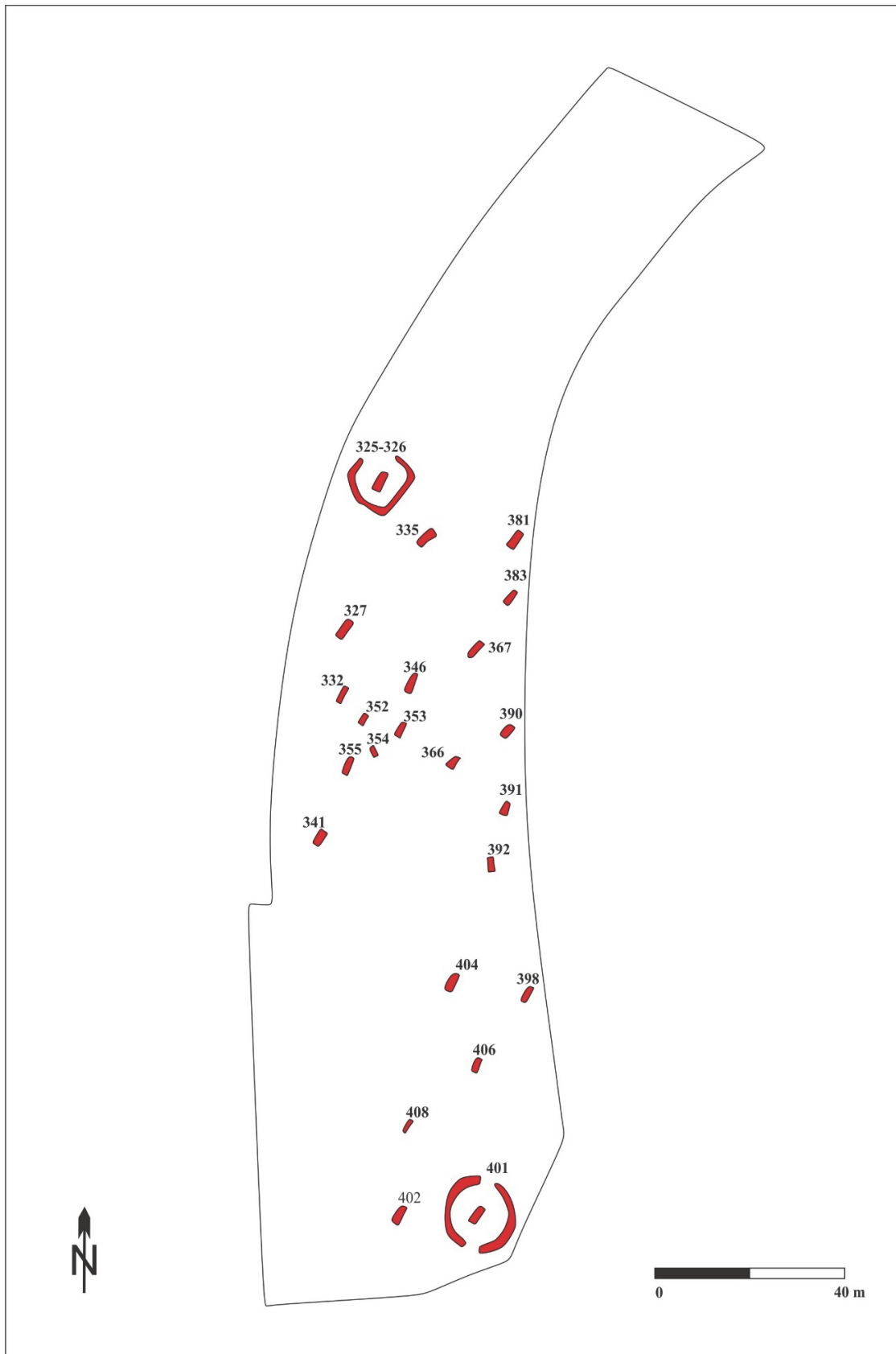
⁶⁹ BĂRCĂ, COCIȘ 2013: 44.

- BÂRCĂ, COCIȘ 2013 Bârcă, V., Cociș, S., *Sarmatian Graves Surrounded by Flat Circular Ditch Discovered at Nădlac (Arad County, Romania)*, in: *EphNap*, XXIII, 31-50.
- BÂRCĂ, GRUMEZA 2014 Bârcă, V., Grumeza, L., *Sarmatian burials in coffins and funerary timber features recently discovered in the Western Plain of Romania*, in: *EphNap* XXIV, 157-194.
- BÂRCĂ, SYMONENKO 2009 Bârcă, V., Symonenko, O., *Călăreții stepelor. Sarmății în spațiul nord-pontic*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- DINNYÉS 1975 Dinnyés, I., *Az S alakú koporsókapcsok használatáról*, in: *StudCom*, 3, 61-77.
- DZIGOVSKIY 2013 Dzigovskiy, A. N., *Sarmaty*, in: Brijako, I. B., Samojlova, T. L. (ed.), *Drevnie kul'tury Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja (k 95-letiju Nacional'noj akademii nauk Ukrainy)*, Odessa, 597-630.
- FODOR 1997 Fodor, I., *Hajdúdorog–Csárdadomb*, in: Raczky, P., Kovács, T., Anders, A. (ed.), *Utak a múltba: az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the past: rescue excavations on the M 3 motorway)*, Magyar Nemzeti Múzeum, Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet, Budapest, 110-112.
- GALLINA 1999 Gallina, Z., *Késő szarmata temetőrészlet Kiskunfélegyháza-Kővágóéren. Adalék a szarmata sírszerkezetek és a korabeli sírablások kérdéséhez*, in: *A Népvándorlaskor fiatal kutatói 8. Találkozásának előadásai*, Veszprém, 7-27.
- GRUMEZA 2014 Grumeza, L., *Sarmatian Cemeteries from Banat (Late 1st – Early 5th Centuries AD)*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca.
- GRUMEZA 2012 Grumeza, L., *Sicrie și amenajări funerare din lemn atestate la sarmății de pe teritoriul Banatului*, in: *AnB*, XX, 97-113.
- GULYÁS 2011 Gulyás, G., *Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén*, in: *StudCom*, 31, 125–253.
- HULLÁM 2012 Hullám, D., *Római császárkori temetkezések Kántorjánosi és Pöcspetri határában*, in: Szabó, Á., Masek, Zs. (ed.), *Ante viam stratam, A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pöcspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 351-394.
- IONIȚĂ 2003 Ioniță, I., *Tombes tumulaires dans l'espace Carpatho-Dniéstrien*, in: *ArhMold*, XXVI, 59-90.
- ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 2013 Istvánovits, E., Kulcsár, V., *The „upper class“ of Sarmatian society in the Carpathian Basin*, in: Hardt, M., Heinrich-Tamáska, O. (eds.), *Forschungen zu Spätantike und Mittelalter. Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*, Verlag: Greiner, Weinstadt, 195-209.
- ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 2003 Istvánovits, E., Kulcsár, V., *The archaeology of the Sarmatian territories. Burials. The archaeology of the northern and northeastern fringes of the Sarmatian settlement territory*, in: Visy, Zs. et al. (ed.), *Hungarian archaeology at the turn of the millennium*, Ministry of National cultural heritage: Teleki László Foundation, Budapest, 271-275, 278-280.
- ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 1993 Istvánovits, E., Kulcsár, V., *New archaeological phenomena in the ethnical picture of Eastern Hungary after the Marcomannic-Sarmatian war*, in: *Specimina Nova*, IX, 27-35.
- KOROM, SZILAS, TEREI 2010 Korom, A., Szilas, G., Terei, G., *Kr.u. 3-5. századi temető és település valamint Árpád-kori falu az M0 körgyűrű nyomvonalán/ 3rd-5th century AD cemetery and settlement, and Árpád period village along the path of M0 motorway*, in: *A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2009-ben. AqFüz* 16, 29-151.
- KÓHEGYI 1971 Kóhegyi, M., *Előzetes jelentés a Madaras-Halmok későszarmata hunkori temetőjének ásatásáról*, in: *Archaeologiai Értesítő*, 98, 210-215.
- KÓHEGYI, VÖRÖS 2011 Kóhegyi, M., Vörös, G., *Madaras – Halmok, Kr. U. 2-5. Századi szarmata temető*, Szegedi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék, Szeged.
- KÜRTI 2005 Kürti, B., *Szarmata temetőrészlet Kiskundorozsma–Subasáról (M5–26/78. Lelőhely, Csongrád megye, 1998)*, in: *SKMÉ*, 7, 85-109.
- KULCHAR 1997 Kulchar, V. *Nekotorye kharakternye cherty pogrebalnogo obryada sarmatov Karpatskogo bassejna*, in: *Donskie drevnosti*, 5, 126-133.

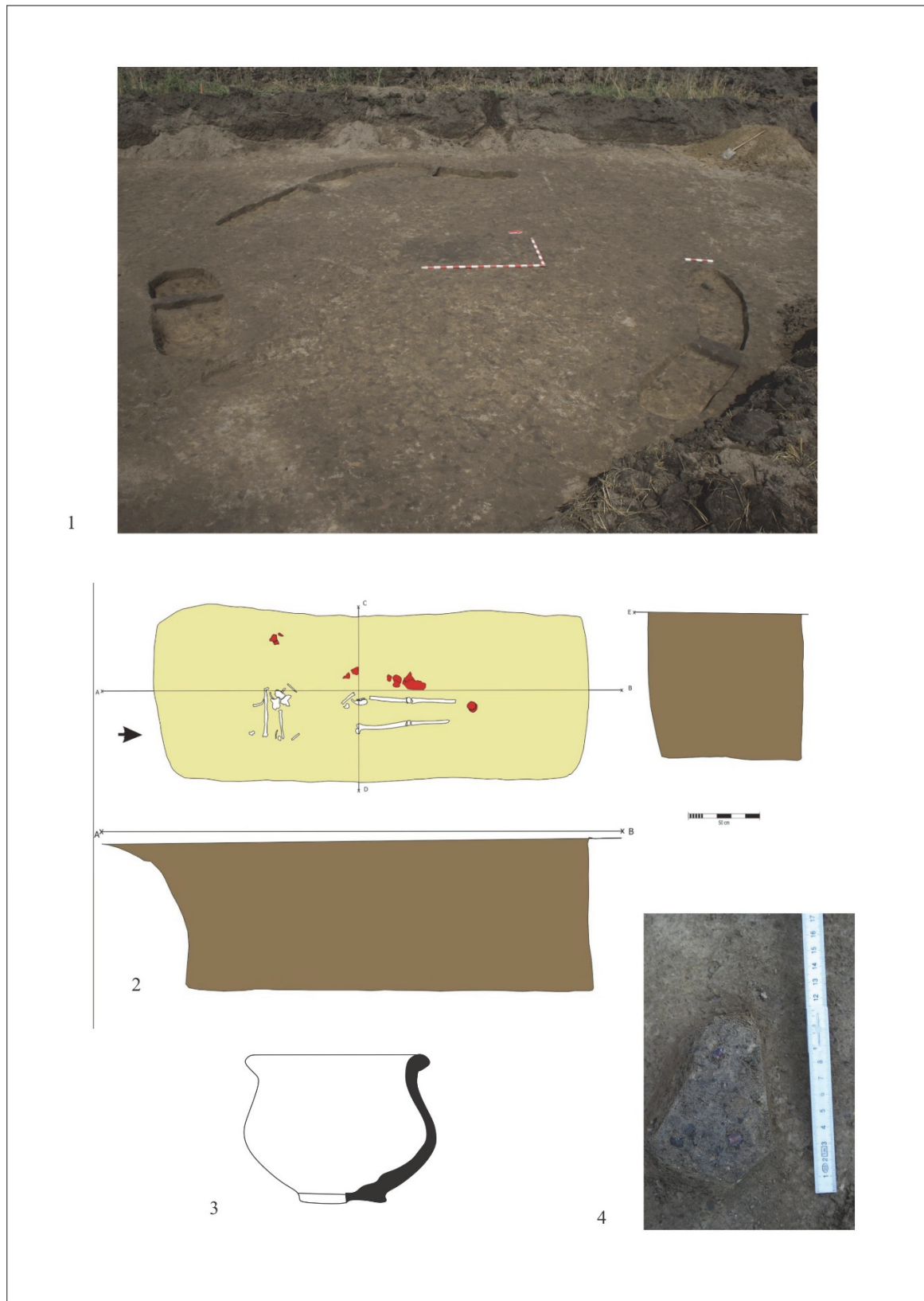
- KULCSÁR 1998 Kulcsár, V., *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*, Aszód.
- KURCHATOV, SYMONEKO, CHYRKOV 1995 Kurchatov, S. I., Symonenko, A. V., Chyrkov, A. Y., *Sarmatskij voinskyj mogilnik na Srednomu Pruti*, in: *Arkheologija* (Kyiv), 1, 112-123.
- NAGY 2005 Nagy, D. S., *Az Orosházi - Tanyák, Máv - homokbánya szarmata temetője*, in: *SKMÉ*, 7, 11-48.
- SCHUSTER 2014 J. Schuster, *Bestattungen vom Lübsow-Typ als Kammergräber ein Phantom?*, in: Abegg-Wigg, A., Lau, N. (ed.), *Kammergräber im Barbaricum*. Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Ergänzungsreihe, 9, Neumünster/Hamburg, 31-54.
- SIMONENKO 1991 Simonenko, A. V., *Sarmatskie pogrebeniya so rvami kak istoricheskij istochnik*, in Yarovoj, E. V. (ed.), *Drevnejšie obščnosti zemledelcev i skotovodov Severnogo Prichernomorja (V tys. do n. e. – V v. n. e)*, Kiev, 212-213.
- SZEKERES 1998 Sekeres, Á., *Sarmatska nekropola Subotica–Verušić*, in: *Rad muzeja Vojvodine Novi Sad*, 40, 107-147.
- VADAY 1989 Vaday, A., *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*, in: *Antaeus*, 17-18, Budapest.
- VADAY 1985 Vaday, A., *Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-újtelep*, in: *ActaArchHung*, 37, 345-390.
- VADAY, KISZELY 1986 Vaday, A., Kiszely, I. *Sarmatische Gräber in Tiszkürt, Homokos*, in: *MittArchInst*, 10/11, 109-116, 375-380.
- VADAY, SZŐKE 1983 Vaday, A., Szőke, B. M., *Szarmata temető és gepida sír Endrőd–Szujókereszten*, in: *CommArchHung*, 79-132.
- VÁRADI 1997 Váradi, A., *Szihalom–Pamlényi-tábla*, in: Raczký, P., Kovács, T., Anders, A. (eds.), *Utak a múltba: az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the past: rescue excavations on the M 3 motorway)*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 117-119.
- VÖRÖS 1988 Vörös, G., *Későszarmatakorai temetőrészlet Szeged Tarján városrészéből*, in: *CommArchHung*, 113-124.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. Site Nădlac 3 M Nord.
- Pl. II. Nădlac 3 M Nord, grave surrounded by a ditch (Features 325-326).
- Pl. III. Nădlac 3 M Nord, grave surrounded by a ditch (Feature 401).
- Pl. IV. 1. Site Nădlac 4 M; 2. Distribution of graves surrounded by ditches in the Great Hungarian Plain.
- Pl. V. Nădlac 4 M: 1. Feature 5; 2. Features 9 and 10; 3. Feature 12.
- Pl. VI. Nădlac 4 M: 1. Features 27-28; 2. Feature 32.
- Pl. VII. Nădlac 4 M: 1. Feature 5; 2. Feature 32; 3. Feature 28; 4. Feature 29; 5. Feature 10.
- Pl. VIII. Nădlac 1 M, features G 1 and G 2 (BĂRCĂ, COCIȘ 2013).
- Pl. IX. 1-3. Types of coffins in graves surrounded by ditches in Nădlac 1 M and Pócspetri (BĂRCĂ, COCIȘ 2013; HULLÁM 2012); 4-5. Proposal for reconstruction of graves surrounded by ditches (NAGY 2005).
- Pl. X. Cemeteries with graves surrounded by ditches: 1. Endrőd–Szujókereszten (VADAY, SZŐKE 1983); 2. Törökszentmiklós-Surján-újtelep (VADAY 1985); 3. BP 002-003 (KOROM, SZILAS, TEREI 2010).

Pl. I. Situl Nădlac 3 M Nord.

Pl. II. Nădlac 3 M Nord, mormânt înconjurat de șanț (Complexele 325-326).

1

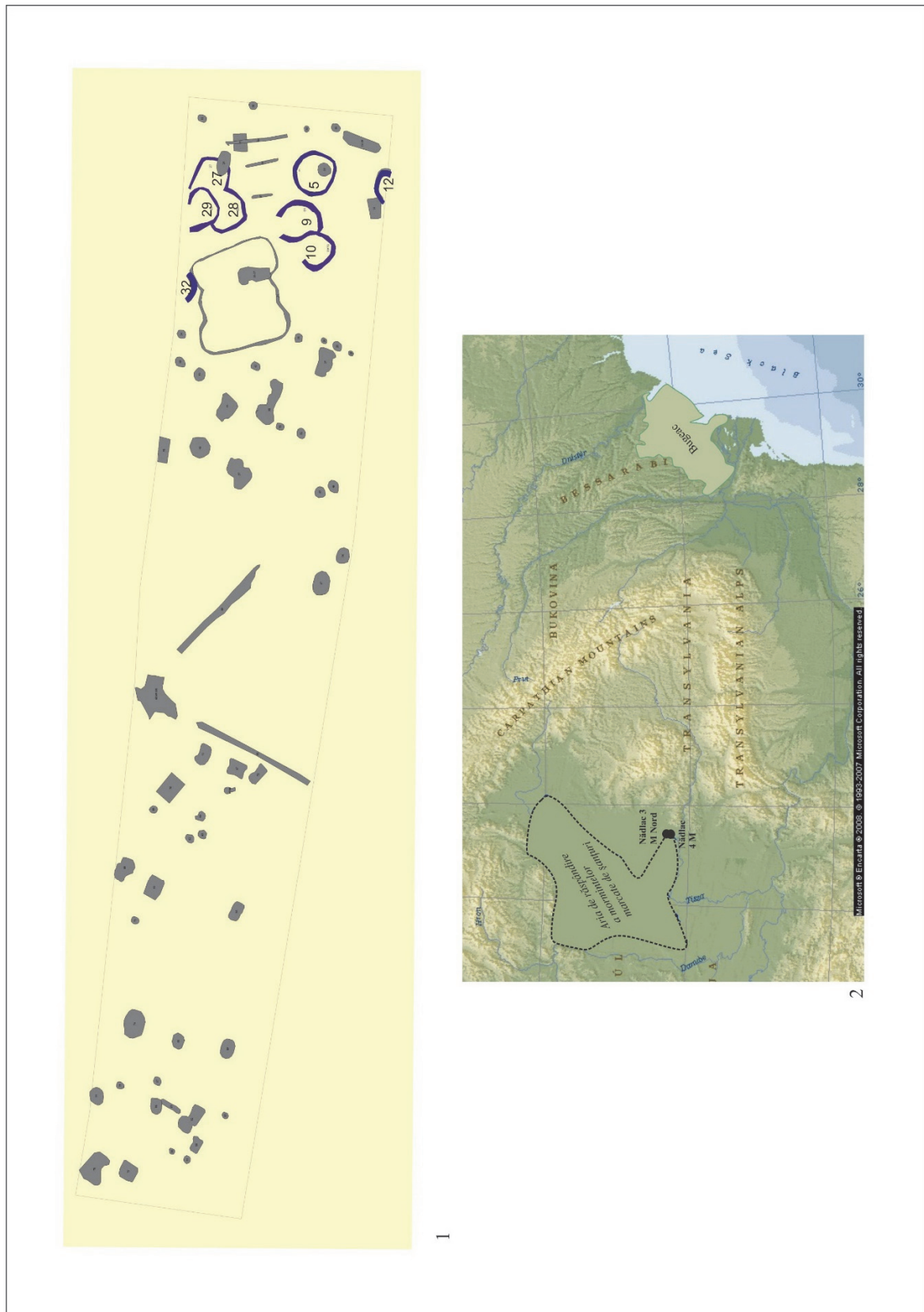
2

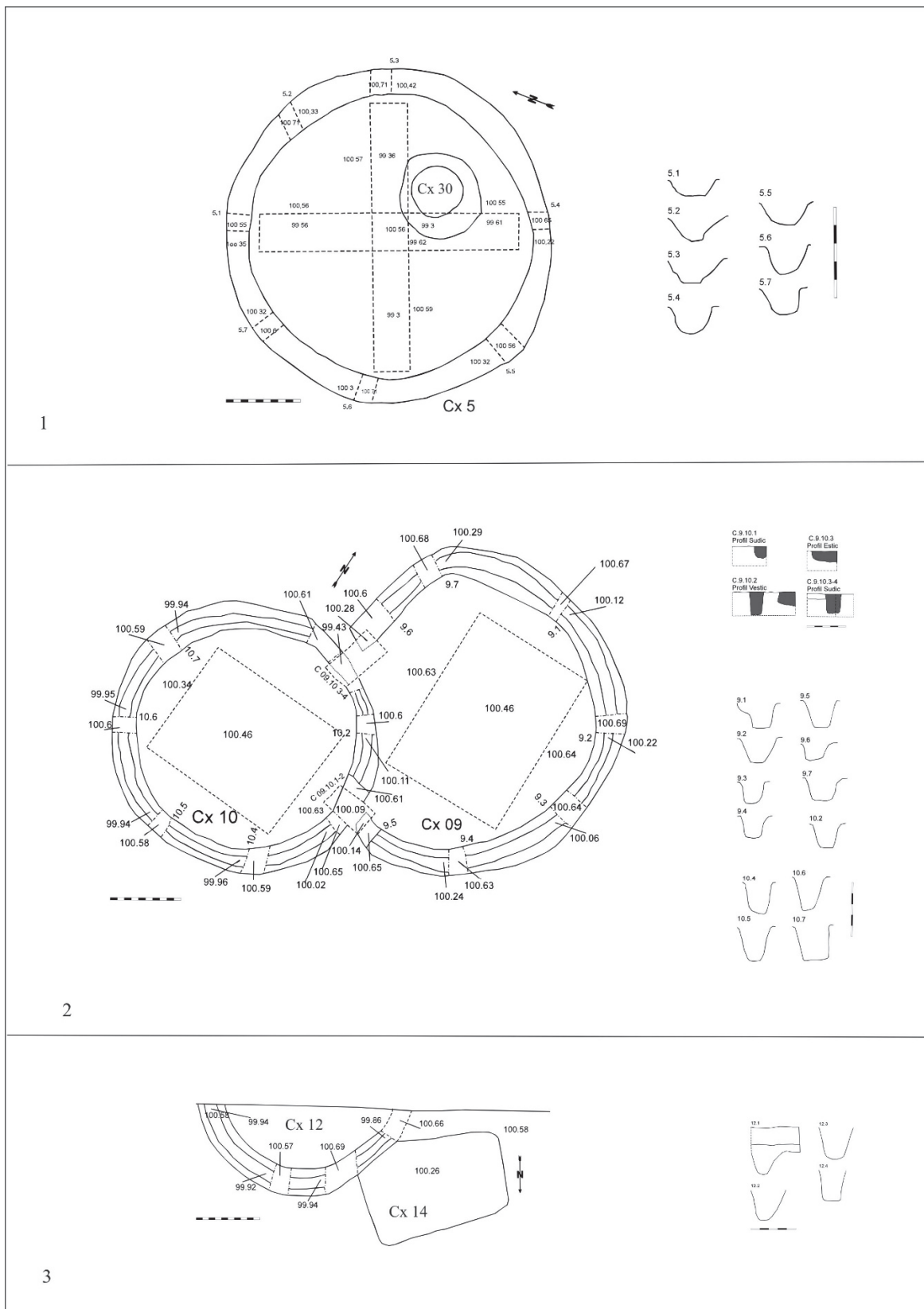
3

Pl. III. Nădlac 3 M Nord, mormânt înconjurat de șanț (Complexul 401).

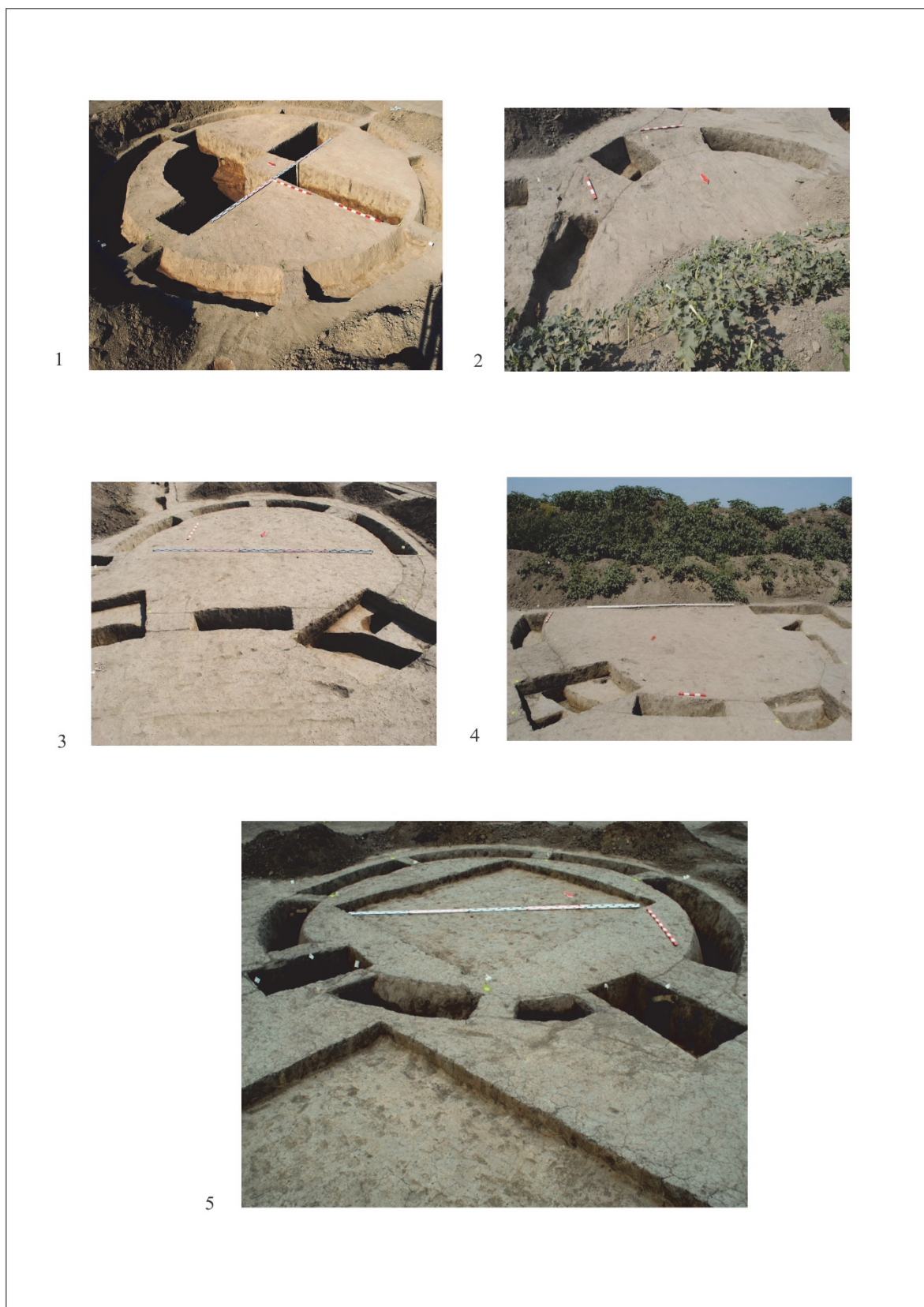

Pl. IV. 1. Situl Nădlac 4 M; 2. Harta răspândirii mormintelor cu șanțuri în Câmpia Panonică.

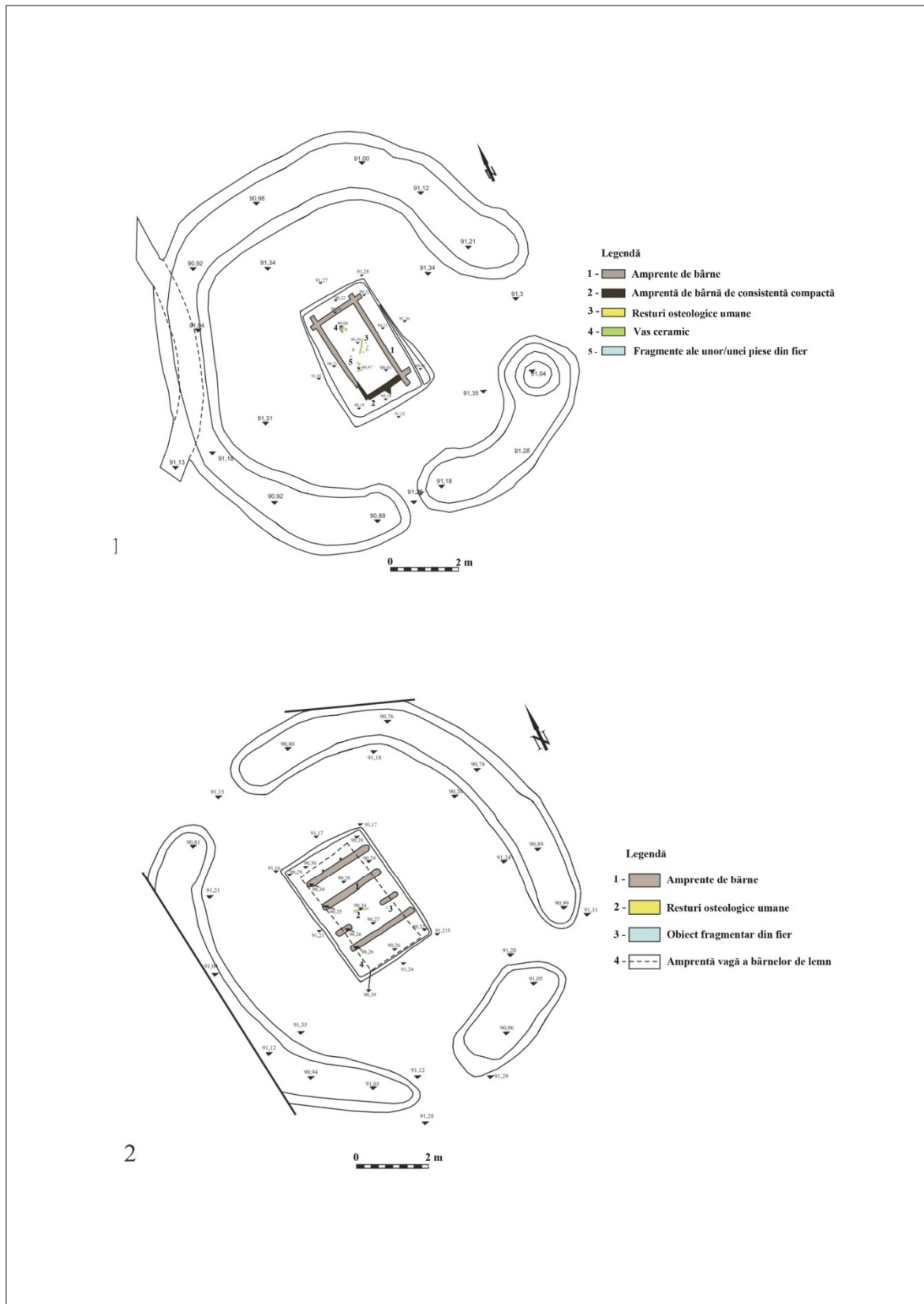

Pl. V. Nădlac 4 M: 1. Complexul 5; 2. Complexele 9 și 10. 3. Complexul 12.

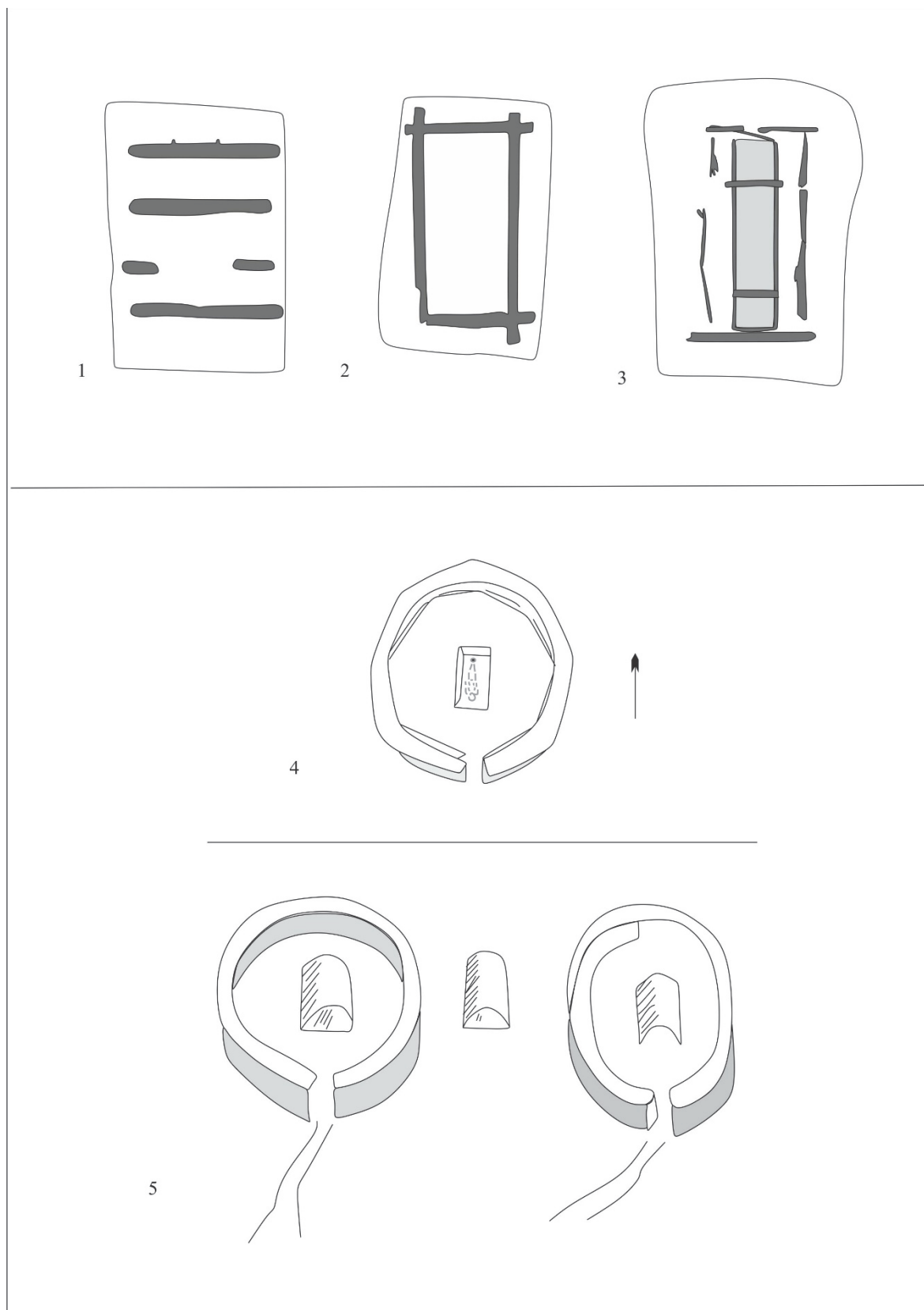

Pl. VII. Nădlac 4 M: 1. Complexul 5; 2. Complexul 32; 3. Complexul 28; 4. Complexul 29; 5. Complexul 10.

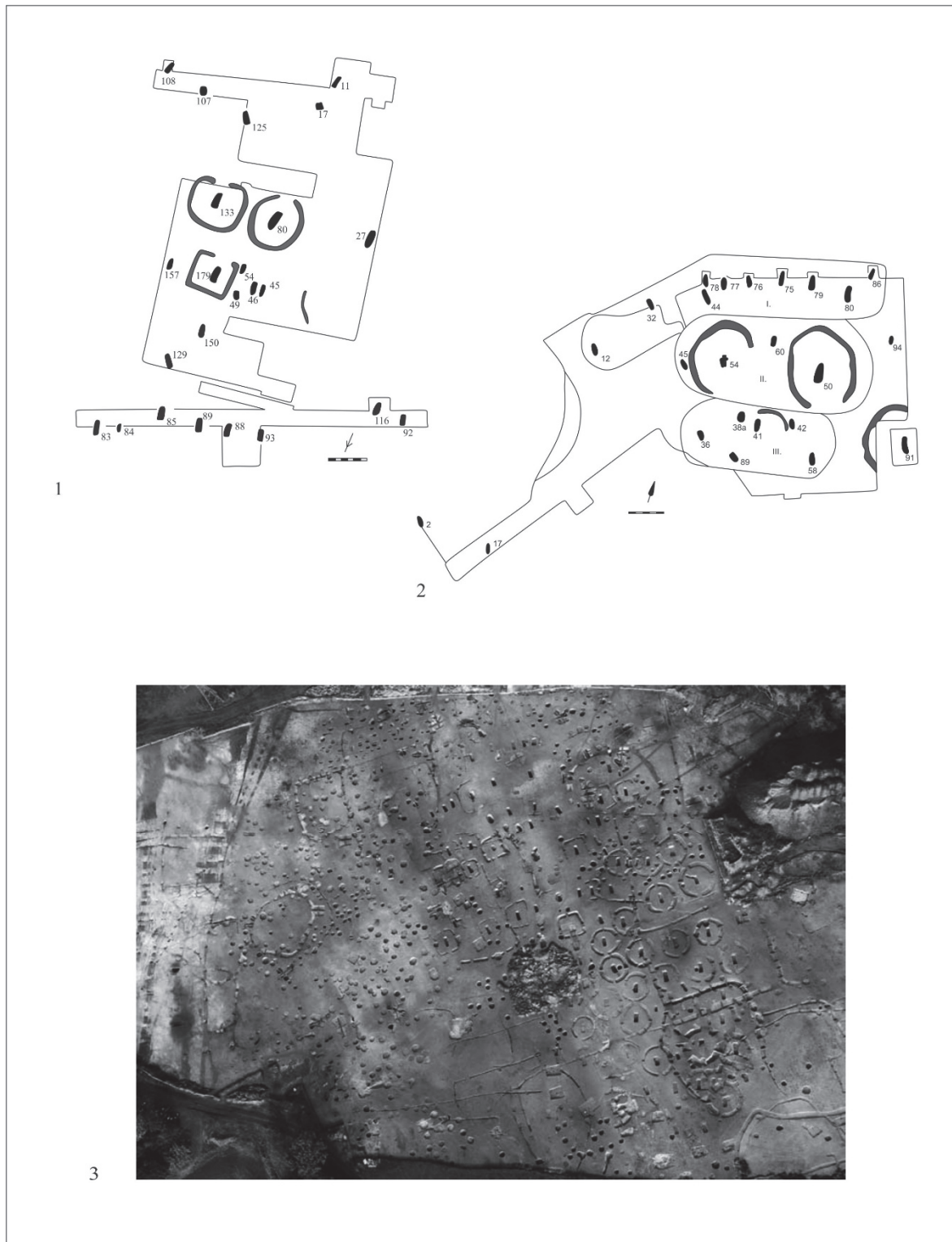

Pl. VIII. Nădlac 1 M, complexele G 1 și G 2 (BÂRCĂ, COCIȘ 2013).

Pl. IX. 1-3. Tipuri de sicrie în mormintele marcate de șanțuri în siturile Nădlac 1 M și Pócspetri (BĂRCĂ, COCIȘ 2013; HULLÁM 2012); 4-5. Propunere de reconstituire pentru mormintele marcate de șanțuri (NAGY 2005).

Pl. X. Necropole cu morminte înconjurte de șanțuri: 1. Endröd–Szujókeresztén (VADAY, SZŐKE 1983);
2. Törökszentmiklós–Surján-újtelep (VADAY 1985); 3. BP 002-003 (KOROM, SZILAS, TEREI 2010).